

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun təşkil etdiyi "Qarabağ tədqiqatları üzrə 7-ci Mobillik Qrantı" müsabiqəsi əsasında Türkiyə Respublikasının Başnazirliyinə bağlı Osmanlı Arxiv Dairə Başkanlığı nəzdindəki arxivdə "1905-1920-ci illərdə Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilən qırğınlar Osmanlı arxiv sənədlərində" adlı layihə üzrə apardığım tədqiqatbarədə

H E S A B A T

2015-ci ilin iyun ayının 15-dən həmin ilin iyul ayının 12-nə qədər İstanbulda Osmanlı Arxivində "1905-1920-ci illərdə Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilən qırğınlar Osmanlı arxiv sənədlərində" adlı layihə əsasında tədqiqat aparmışam. Layihədə qarşıya qoyulmuş başlıca vəzifələr artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələr bunlar idi:

Osmanlı Dövlət Arxivində indiyə qədər nəşr edilməmiş, öyrənilməmiş külli miqdarda materialın araşdırılması, ortaya çıxarılması və elektron şəkildə qeydə alınması və ilkin elmi təsnifatının aparılması.

Bunun xaricində Osmanlı Arxivi tərəfindən kitab şəkində nəşr edilmiş müvafiq sənədlər tədqiq edilmiş, tərəfimizdən tədqiq edilmiş mövcud materiallarla müqayisəli analiz aparılmışdır. Arxiv tərəfindən cildlər şəklində nəşr edilmiş sənədlər və yeni ortaya çıxarılan sənədlər çoxsaylı materiallar arasından seçilmiş və DVD-lərə köçürülmüşdür. Toplanmış materialın yekunlaşdırılaraq elmi-beynəlxalq ictimaiyyətə və geniş kütlələrə çatdırılması, sənədlərin tərcüməsi və nəticələrinin nəşri və digər zəruri məsələlər aydınlaşdırılmış və sxematik şəkildə planlaşdırılmışdır.

Layihədə nəzərdə tutulmuş dövr ərzində Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, erməni siyasətçilərinin region ölkələri İran və Rusiya ilə eləcə də Rusiya təbəçiliyində olan Gürcü ərazilərində göstərdikləri destruktiv fəaliyyətlərlə əlaqədar sənədlər, ermənilərin Avropa dövlətləri və Amerika ilə qurduqları siyasi münasibətlər və bu dövlətlər tərəfindən erməni məsələsinə dəstək verilməsi ilə bağlı mühüm sənədlər DVD-

lerdəki materiallarda öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, ermənilər tərəfindən törədilən qırğınlarla bağlı əhəmiyyətli sənədlər ortaya çıxarılmışdır. Tədqiqat uyğun başlıqlar altında: “Azərbaycan”, “Erməni qətləməsi”, “Qarabağ”, “Gəncə”, “Bakı” və s. o dövrün əhəmiyyətli Azərbaycan ərazi adları ilə sinifləşdirilmiş şəkildə aparılmışdır. Qeyd edilməyə layiqdir ki, sadəcə erməni adı ilə bağlı Osmanlı Arxivində 42 mindən çox sənəd elektron şəkildə və ya xülasə olaraq hazırlanıb elektron variantları ilə kompüterlərin məlumat bazasına yerləşdirilmişdir.

Mövzu ilə əlaqədar meydana çıxarılmış çox sayda sənəd (5637 sənəd və 8 xəritə) 5 DVD-də toplanılmışdır. Nəzərdə tutulmuş araşdırmalarımızla birbaşa bağlı olan arxiv materialları ilə yanaşı ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlər və bu cinayətlərin hazırlanması ilə əlaqədar onların göstərdikləri müxtəlif səpkili fəaliyyətlər də bu sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Osmanlı arxivində daha əvvəlcə PDF formatında hazırlanmış sənədlərlə birlikdə hələ də tədqiq edilməyən bir çox sənədin yalnız xülasələri kompüterlərə yerləşdirilmiş haldadır. Çox sayda sənəd ilk dəfə tərəfimizdən sifariş verilib tələb edildiyi üçün bunların PDF formatında kompüterə keçirilməsi bir, bəzən də iki gün vaxt alırdı. Hətta, bəzi sənədlər “depoda” olmadığı üçün bu sənədlər tələb edilsə də onlar haqqında məlumat verilmir, yalnız “depoda olmadığı” qeyd olunurdu. Bəzi sənədlər də restavrasiya (bərpa) mərhələsində olduğu üçün kompüterə PDF formatında yerləşdirilmirdi. Bir çox mühüm sənəd haqqında belə bir məlumatın çıxması təəssüf doğuraraq bu tədqiqatımızın geniş şəkildə davamı zərurətini meydana çıxarır. Bu qəbildən ortaya çıxan neqativ məqamlara baxmayaraq, ermənilər tərəfindən Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində törədilən cinayətlərlə bağlı və eləcə də bu cinayətləri icra etmək üçün Qafqazda, İranda və Osmanlı dövləti daxilində fəaliyyət göstərən erməni təşkilatları ilə onların qurduqları əlaqələri və Avropa dövlətləri ilə münasibətlərini əks etdirən çox saylı sənəd əldə edilmişdir.

DVD-yə köçürülən hər bir sənəd iki üzəndən ibarətdir. Birinci səhifədə sənəddəki əsas məlumat, arxa səhifədə isə əksər halda sənədin qeydiyyat nömrəsi yazılmış vəziyyətdədir.

Elektron şəkildə hazırlanan sənədlər aid olduğu fondun (fon) kodu, qovluq (dosya) nömrəsi, gömlək¹ nömrəsi, tarix və qeyd edilən sənəd içindəki mövcud olan sənədlərin sayını göstərən rəqəmlərlə təqdim edilir. Bu məlumatlarla birlikdə hər bir sənəd haqqında qısa məlumat da təqdim olunur. Bu məlumatlar sənədlərin məqsədə uyğun seçilməsini asanlaşdırır. Məsələn: “*DH.EUM.LVZ. 67 48 1341 S 09 (1) - Ermeni mezalimi ile ilgili Türkçe ve Fransızca kitaplardan birer adedinin Asayış Şubesi'nce taleb*”. Burada “DH.EUM.LVZ.” sənədin aid olduğu fondun kodu, “67” qovluq nömrəsi, “48” isə gömlək nömrəsidir. Fon kodlarının geniş adı üçün hər arxiv istifadəçisinin yaratdığı portföylərin (partvellerin) üzərində fond adlarının yazıldığı hissəni seçmək kifayətdir. Buradaki “DH.EUM.LVZ.” – “Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdriyeti Levazimat Kalemi”nin qısaltmasıdır. “1341 S (Səfər ayı) 09” isə sənədin tarixidir. Bu tarixi Milladi təqvimə çevirmək üçün 1341-ci ilin üzərinə 582 əlavə edilir. Bu hesablama vasitəsi ilə sənədin 1923-cü və ya 1924-cü ilə aid olduğu başa düşülür. “(1)” olaraq göstərilən isə qeyd olunan sənədin ədədidir. Bir sənəd 2 üzdən ibarətdir. Ona görə hər bir sənəd seçilib açıldığı zaman PDF formatında 2 ədəd sənəd açılmış olur. Bu barədə yuxarıda qeyd olunmuşdur.

Bunlardan əlavə, bu əhəmiyyətli arxivin təşkili və iş prinsiplərini araşdırıb materiallardan optimal istifadə yolları aydınlaşdırılmışdır. Səfər müddətində Osmanlı Arxivinin müdiri Dos. Ph.d. Mustafa Budakla, müvafiq mütəxəssislərlə işçi görüşlər keçirilmiş, qarşılıqlı fəaliyyət və mübadilə imkanları müzakirə olunmuşdur. Bundan başqa, İran, Türkiyə və ABŞ vətəndaşı olan ziyalı soydaşlarımızla görüşlər keçirib apardığımız işin əhəmiyyəti onlara çatdırılmışdır.

Yaxın gələcəkdə bu sənədləri xülasə və qeydiyyatlarına uyğun şəkildə hazırlayıb Elmin İnkişaf Fonduna təqdim etməyi və Fondun internet səhifəsinə yerləşdirməyi planlayırıq. Bu sənədlər arasından ən mühüm sənədlərin seçilib tərcümə edilməsi, onların analizinin aparılması, məqalə və kitabların hazırlanması da gələcək planlarımız daxilindədir.

İmza: Zülfiyyə Vəliyeva Qəhrəman qızı

¹ gömlək: arxiv materiallarının qorunduğu daxili qovluqları ifadə edir.

ƏLAVƏ 1

Arxivdə ermənilərin törətdikləri cinayətlərlə bağlı qeydiyyatı olan, lakin sənəd tələb edildiyi zaman “depo xaricində” və ya restavrsiyada olduğu qeyd olunan sənədlər aşağıdakılardır:

HR.SYS. 1370 64 1901 01 08 1 Rusya: Gence ahalisindən on beş kişinin tutuklanması İslam ahalisi arasında heyecan oluşturmaları.

HR.SYS. 1378 92 1905 12 22 1 Rusya: Gence'de Ermenilerin üç yüz Müslüman hanesini yaktıkları, Ermeni mahallelərindəki İslam evlərini yağmaladıkları və müdafaaya kıyam eden Müslümanların üzerine askerlərin atəş açtığı.

HR.SYS. 1379 27 1906 01 26 1 Rusya: Askerlərin Özürgət Osmanlı tebaasının yol üzərində bulunan mekənlərini yaktıkları. Çatura'da mütemekkin Osmanlı tebaasının askerlərcə yapılan yağma, soyğun və çıxarılan yangınlar səbəbiylə korku və dehşətə kapıldıklarından himayə tələbində buldukları. Erivan və Gence havalisində oturan Osmanlı tebaasının təhlükədə olduğu.

DH.EUM.LVZ. 67 48 1341 S 09 1 Ermeni mezalimi ilə ilgili Türkcə və Fransızca kitaplardan birer ədədinin Asayiş Şubesi'nce tələbi.

DH.KMS. 53 -2 51 1337 Za 06 2 Ermeni mezalimindən qaçarak hudut civarındaki karakol kumandanlarına müracaət edən İslam ahalisinin həyat və namuslarının korunması istəği

DH.KMS. 53 -3 64 1338 S 11 6 İngilizlərlə Rum və Ermenilərin ahval və hərəketi haqqında, Rum və Ermenilərin yaptığı mezalimler

HR.SYS. 2879 27 1 1915 06 04 9 Kafkasya Rus Ordusu'na iltihak edən Ermenilərin çoğunluğunun Romanya-Bulgaristan yoluyla gittikləri. İsviçrə'də Ermeni propagandası və İsviçrə matbuatının Fransızlar və müttəfiklərinə olan təveccühlərindən dolayı Bâb-ı Âlî'nin tekzip beyannamesini yayınlamadıkları. Nubar Paşa'nın Londra'daki fəaliyyətləri. Bükreş matbuatının Osmanlı Ermenilərini masum göstərərək, olayları çarpıtaraq Osmanlı'yı itham və təhdit etdikləri. Paris'teki birçok Ermeni'nin Erkân-ı Harbiyə'də kabul görərək cəpheyə sevk edildikləri və Ermenilərin Fransızları hamı olaraq gördükləri. İngiliz Hariciyə Nazırı'nın Ermenilərə

arzuladıkları bağımsız Ermenistan'ın kuvveden fiile geçeceğini vaat ettiği. Amerika'da bazı Ermenilerin Kayseri Ermenilerine yardım için çeşitli etkinliklerde buldukları. İstanbul Robert Koleji mezunu Protestan Ermenilerin, Washington Rus Elçisi'ne ziyaretleri ve Osmanlı aleyhinde faaliyetleri. Ermeni kiliselerinin Bükreş ve Bulgaristan'daki kiliselerde düzenledikleri ayinlerde "İnsanlığa çağrı" adıyla beyanname neşrederek, Ermenistan ve Anadolu'da Türkler tarafından katliam yapıldığının iddia edildiği. "Daçya" Gazetesi'nin Türklerin Ermenilere yaptığı zulüm iddialarına yer verdikten sonra İtilaf Devletlerinden Ermenilere "hürriyetlerini" vermelerini talep etmesi. İtilaf Devletleri Konsoloslarının iştirakiyle Selanik'te düzenlenen Ermeni ayininde yapılan konuşmada Türk mezalimi iddiasıyla Genç Türklerin "Türkiye'nin Yalnız Türklerle Meskûn Olması" idealinin İttihat ve Terakki Fırkası'nca icraya konulduğuna dair. İstanbul ve Anadolu'da Türkler tarafından Ermenilere tehcir ve imha planı uygulandığı iddiaları ve isnatlarıyla ilgili Romanya gazetelerinde yer alan mahut haberler. Bulgaristan tebaasından "Kirkesilyan ailesinin durumu hakkında ilgili Devlet'in Hariciyeye takriri. Bulgar gazetelerinin Türklerin Ermenilere imha ve İslamlaştırma politikası uyguladıkları isnadıyla ilgili yer alan yazıları. Antakya taraflarından teb'id edildiği söylenen Ermenilere Fransızların yardımında bulunduğu ve Meclis-i Mebusan azasından Zehrap Efendi'nin çocuklarını Fransız ve Rusların himaye ettiği. Ermeni mezalimi konusunda bir Alman madamının iddialarının yine bir Alman gazetesinde nesri, Fransızca konuşan İsviçre kamuoyu ve basınında yankı uyandırdığı. Bulgaristan'ın harbe girmesiyle İngiliz basınıının Osmanlı aleyhinde şiddetli yayınlarına yeniden başladığı buna mukabil Avrupa kamuoyunu aydınlatmak için Rusların ve Ermenilerin Müslüman halka neler yaptıkları ve mecburiyetten doğan tahliye ve tedbirler konusunda bir çalışma yapılmasının lüzumu üzerine. Ermeni komitesinin Avrupa'da olağanüstü çalışmaları ve buna karşı gerekli tedbirlerin alınması. Ermeni Eçmiyazın Katolik Kilisesi yayın organı Ararat gazetesinden tüm Ermenilere çağrı. Hınçak komitesinin Paris merkezi; gelecekte bağımsız bir Ermenistan için bütün Ermenileri itilaf-ı müsellese yanında harbe

katılmaya daveti. Rus Çarı'nın Ermenileri Rusya'nın yanında harbe katılmaları için beyanatı.

DH.EUM.2.Sb 72 66 1338 S 16 1 On beşinci Kolordu Kumandanlığı'nın Azerbaycan Ermenistan çarpışmasıyla ilgili olarak gönderdiği şifrenin sureti.

DH.EUM.ECB. 17 15 1337 S 13 4 Ordu-yı Osmani süvari kıtaları hakkında bilgi edinmek ve bunu Azerbaycan Ordusu'nda uygulamak için ordu bünyesinde araştırma yapmak isteyen Mülazım İsmail Hakkı Efendi'nin, geçici olarak Osmanlı tabiiyetine kabulü mümkün olmadığından, mülteci sıfatıyla görev yapması.

HR.SYS. 2709 11 1919 05 17 24 Mütareke Evrakı: İzmir'in işgaliyle ilgili muhtelif şehirlerden gelen protestolar. Van'da Müslüman nüfusun gerek seferberlikten önce gerekse sonra Ermeni nüfustan fazla olduğunun Fransız resmi kayıtlarıyla teyit edildiği. Rusların desteğiyle Van'da Ermeni katliam ve tecavüzlerinin tarafsız yabancı komisyonca tespiti, yabancıların müdahalesinin önlenmesi. Türklerle Kürtlerin derin bağlarla birbirlerine bağlı oldukları ve gerektiğinde vatanlarını her şart altında savunacakları hakkında Van Vilayeti Müftü ve belediye Başkanı'nın Sulh Konferansına telgrafları. Menemen'de on bir Yunan askerinin Seher Hanım adlı Müslüman kadına hakarete bulunmaları ve kaymakamın işgal kuvvetleri kumandanından suçluları cezalandırma talebinde bulunması. Sulh Konferansı'nın Şark Vilayetlerini Ermenilere vaat etmesini Behisni halkının protesto ederek, vatanlarını savunacaklarını Belediye Başkanı Hüseyin ve ulema imzasıyla beyan etmeleri. Mütarekeden sonra Osmanlı Askerinin Reyhaniye'den çekilmesiyle Arap kabilelerinin Amik ovasını yağmaladıkları, Reyhaniyelilerin Osmanlı Hükümeti'ne bağlı oldukları, Arap beyannamesini kabul etmedikleri ve bölgenin Arap idaresine ilhakını kabul etmeyecekleri. Bölgenin etnografik yapısının Türk ve Çerkezlerden oluştuğu hakkında Reyhaniye ileri gelenlerinin arzuhali. Erzurum'a Türklerin yerleşmesi hakkında tarihi bilgi, Ermenilerin durumu ve bölgede Ermeni Devleti'nin kurulmasını kabul etmeyecekleri hakkında Erzurum ileri gelenlerinin halk adına Sadaret'e telgrafları.

DH.SFR. 635 1 1335 H 21 4 Bakü serdarının nezdine sekiz İngiliz süvari zabitanın gelerek kendisiyle görüştükleri ve Bakü serdarını Ermenilere yakınlaştırarak

*Azerbaycan'dan Van'a yol açmak maksadını güttüklerinin anlaşıldığı.
(Van)*

HRT.h.. 80 a 1333 S 13 2 Rusya-Güneydoğu, Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan bölgesinin demografik haritası. Haritada 1914 Rusya resmi devlet salnamesine göre hazırlanan etnik grupların nüfus durumlarını belirten bir cetvelle, harita ekinde Osmanlı Ordusu Bas Kumandanlığı'nın bu cetvellerin yanlışlarını gösterir yazısı vardır. a.g.y.tt, EHT (Ölçek 1/1680000, 1 adet belge)

YB.(21) 7 30 1918 09 01 9 Brest-Litovsk Antlaşması sürecinde Bulgaristan'ın talepleri ile Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın durumu. (Gürcistan Tarih Arşivi, no: 1819-1-3; Rusça)

ƏLAVƏ - 2

OSMANLI SƏNƏDLƏRİNDƏKİ ƏRƏB AYLARININ QISALTMALARI

Aylarının adı	Qisaltmaları
Məhərrəm	M.
Səfər	S.
Rəbiülvvəl	Ra.
Rəbiülaxır	R.
Cəmədiyələvvəl	Ca.
Cəmədiyələxır	C.
Rəcəb	B.
Şaban	Ş.
Ramazan	N.
Şəvval	L.
Zilqədə	Za.
Zilhicce	Z.

ƏLAVƏ – 3
SƏNƏDLƏR VƏ KODLARI